

Bir Anadolu Tanrısı Olarak Zeus'un Tabiat İle İlişkisi Üzerine Bir Gözlem

An Observation on the Relationship of Zeus as an Anatolian God with Nature

Meral Hakman*

Özet

Yunan panteonunun baş tanrısı, tanrıların ve insanların kralı Zeus, eskiçağda kültü en çok yayılım gösteren tanrılardan biridir. Anadolu için de geçerli olan bu durumun temel nedeni, tanrının göksel kimliğidir. Hattiler ve sonrasında Hititlerden beri gök tanrıya yabancı olmayan Anadolu, Zeus'u kabullenmekte zorluk yaşamamıştır. Bu durumun nedenlerinden biri de insanoğlunun yaratılışından beri sürekli tabiat ile mücadele içinde olmasıdır. Yağmurlar yağdıran, şimşekler çaktıran, günü aydınlatan gök tanrıları bu mücadelede insanın en büyük destekçisi konumundadır. Bundandır ki Anadolu'ya yabancı olan bir gök tanrı, bu topraklarda kolaylıkla kabul görür.

Bu çalışmada Anadolu'da, özellikle Helenistik Dönem'den itibaren yayılım göstermeye başlayan Zeus inancının tabiat ile ilişkisi üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. Öncelikle Zeus'un göksel kimliğinin adı ile olan bağlantısına değinilmiş, daha sonra tanrının kozmolojik yapısının yansıdığı epitetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Zeus, Kült, Tabiat.

Abstract

Zeus, the supreme god of Greek pantheon, the king of gods and humans, is one of the gods with the most widely-spread cult in antiquity. The fundamental reason of this fact which is also true for Anatolia is the heavenly identity of the god. Anatolia, which was not stranger

* Öğr. Gör. Dr. Meral Hakman, Aksaray Üniversitesi, Güzelyurt Meslek Yüksekokulu, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Aksaray.
meralhakman@gmail.com

to sky gods since the Hattis and Hittites, had no trouble accepting Zeus. Another reason is that humans have always been in a struggle against nature since their creation. The sky gods which bring rain, thunder, and daylight, are the greatest help to the humans in this struggle. That is why a sky god stranger in Anatolia is easily accepted there.

An evaluation is conducted in this study on the relationship between nature and the cult of Zeus which started to spread widely in Anatolia especially since the Hellenistic period. First, the connection of Zeus' heavenly nature to his name is stated, and later, the epithets of the god on which his cosmological structure is reflected are studied.

Keywords: Anatolia, Zeus, Cult, Nature.

Giriş

Eskiçağ pagan inanışının temelinde ve tanrıların ortaya çıkışında yatan sebeplerin başında insanoğlunun korkuları vardır. İnsanoğlunun korkularının başında karanlık, fırtına, şimşek, yağmur ya da kar gibi sırrını çözemediği doğa olayları ve bunların getirdiği olumsuzluklar vardır. Doğrudan insanı ya da ekip biçtiği toprağı etkileyen bu olaylar karşısında kendilerini güvence altına almanın en iyi yolu, tanrıların yaratılması ya da neredeyse korktukları herşeyin tanrısal bir varlık olarak kabul edilmesi olmuştur. Gökyüzünün böylelikle kutsallaştırılması veya kutsallığının farkına varılması sayesinde insanoğlu hayatını garantiye almıştır.

Tarihin erken dönemlerden itibaren gökyüzünün bir tanrı olarak kabul edilişi, eskiçağın tüm uygarlıkları için geçerlidir. Farklı coğrafyalara ve kültürlere göre adı değişiklik gösteren gök tanrıları her toplumun baş tanrısıdır. Hititlerde *Teşup*, Roma'da *Iuppiter*, Antik Yunan'da *Zeus*, Perslerde *Mithra*, Orta Doğu'da *Baalsamin* ya da *Tammuz* gibi isimlerle anılan bu tanrılar gökyüzünün doğrudan kendisini temsil eder. Aslında bu durum baş tanrı kavramına ışık tutması açısından da önemli bir ortak nokta oluşturur. Baş tanrı, insanoğlunun yaşadığı ve ayak bastığı evrenin tamamını kaplayan bir kozmostur.

Tüm eskiçağ toplumlarında gök tanrı ya da hava tanrı, gökyüzünü kontrol ederek aslında toprağın kaderini de belirleyendir. Ekinlerin yetişmesi için yeterli güneş ya da yağmur, tanrının bunları insandan esirgememesine bağlıdır. Bu yönüyle de bir taraftan bereket tanrısı özelliğini kendinde barındırdığı görülen gök tanrılar, aslında Neolitik Çağ'ın ana tanrıçasını ve anaerkil düzenini hatırlatır. Anaerkil düzenin İÖ 3.bin yılın sonlarından

itibaren yerini ataerkil düzene bırakmasıyla, *baş tanrıça* da yerini *baş tanrıya* bırakmış; doğayı kontrol ederek bereketi sağlayan baş tanrı dini ve sosyal hayattaki yerini almıştır.

Ana tanrıçadan ana tanrıya geçiş eskiçağın birçok toplumunda olduğu gibi Antik Yunan için de geçerli bir durumdur. İlk kuşakta yer alan *Toprak Ana Gaia*'dan itibaren anaerkil; üçüncü kuşakta yer alan *Zeus* ile beraber ataerkil düzen, Yunan inancında ağırlığını gösterir. Babası *Kronos*'un hâkimiyetine son vererek tanrıların ve insanların kralı olan *Zeus* ile *Zeus İnancı*, Yunanistan dışına çıkararak Anadolu'yu da yoğun bir şekilde etkisi altına almıştır. Çoğu zaman Anadolu'nun yerli kültürleri ile birleşerek sinkretik bir yapı oluşturan *Zeus İnancı*, Anadolu'nun kendine has yapısı içerisinde yerli bir görüntü sergilemiştir.

***Zeus* Adının Tabiat ile Bağlantısı**

Zeus, gök tanrısı olarak hava ile ilgili olan tüm olaylardan sorumlu bir tanrıdır. Aslında o, doğrudan yıldırımın, şimşegin, yağmurun, fırtınanın ve parlak gökyüzünün kendisidir. Bu da tanrının başlangıçta kozmik bir yapıda olduğunu gösterir. Zamanla *Zeus* bu yapısının dışına çıkarak antropomorfik bir özellik kazanır. Bu geçişin ilk ne zaman ve nasıl gerçekleştiğini söylemek zor olsa da, *Zeus*'un bu yapısal değişikliğine rağmen, göksel özelliklerini her zaman devam ettirdiği görülür. Bu nedenle Antik Yunan'da olduğu gibi Anadolu'da da özellikle Helenistik Dönem'den başlayarak Erken Hristiyanlık Dönemi'ne kadar varlığını gösteren Yunan panteonu tanrıları arasında tabiat ile en çok bağlantısı olan tanrı, *Zeus* olmuştur. Tanrının bu bağlantısı, öncelikle adının içerdiği anlamda ve tapınım gördüğü yerleşimlerde kültürü oluşturan epitetler ile karşımıza çıkar.

Zeus'un adı göklerin hâkimi oluşuyla doğrudan doğayı ifade ederken, adının anlamının da tanrısallığına uygun olduğu görülür. Öfkesiyle yıldırımlar ve şimşekler savuran *Zeus*'un adı *parlayan* anlamına gelir ve *parlamak* anlamındaki *div*¹ kökünden türemiştir.² Bununla bağlantılı olarak Hint - Avrupa dil ailesinin çeşitli dillerinde bu kelimenin tamamı da

¹ Bu sözcüğün kaynağında olan *div-* kökü (ki aslında 'v' ile değil de en eski Yunancada bulunup sonraları alfabeden silinen 'digamma' harfiyle yazılırdı) Yunancada *zeu-* ve *di-* olarak iki biçimde belirir. Çekiminde de bu çifte kökenlilik görülür: Nom. *Zeus* (özne hali); Voc. *Zeus!* (ey *Zeus!*); Gen. *Dios* (*Zeus*'un); Dat. *Dii* (*Zeus*'a); Acc. *Dia* (*Zeus*'u), bkz. A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 224.

² A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 1: *Zeus God of the Bright Sky*, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 1.

zaten *gün* ya da *gün ışığını* ifade etmek için kullanılmıştır.³ Ancak sonraları kelimenin bu anlamı tamamen kaybolur; Yunanca *Ζεύς* gökyüzü anlamında kişiselleşir.

Zeus'a yüklenen bu anlam mitoloji ile ilgili yazımsal kaynaklarla da desteklenir. İlyada'da Poseidon'un kendi ağzından anlattığına göre Kronos'un üç oğlu arasında evrenin paylaşımı yapılmıştır. Buna göre kendisine köpüklü deniz, Hades'e sisli karanlıklar ülkesi ve Zeus'a bulutlar arasındaki engin gök düşmüştür⁴. Evrenin bu şekilde paylaşımı ile Zeus'un hâkimiyet alanı belirlenir ve mitoslardaki yeri de bu özelliğine göre şekillenir. Ölümlü ve ölümsüzlerin kralı Zeus, artık gökyüzünden ve göklerde gerçekleşen tüm olaylardan sorumlu bir gerçekliktir.

Tanrının gökyüzü ile olan bağlantısı hakkında en çok tanımlamayı öncelikle Hesiodos ve Homeros yapar. İ. Ö. 8. yüzyılın Yunan ozanı Hesiodos, *Tanrıların Doğuşu*'nu anlattığı *Theogonia*'da, *yıldırım saçan, yıldırımları yeryüzünü titreten, bulutlarda gümbürdeyen, bulutları devşiren Zeus*⁵ gibi unvanlarla tanrının gökyüzü ile olan ilişkisini çok açık bir şekilde ifade eder. Yıldırım, şimşek ve gök gürültüsü birçok mitosta tanrının öfkesini saçtığı, cezalandırıcı yönünü ortaya koyan silahlarıdır. Bu silahları tanrıya Kykloplar Brontes, Steropes ve Arges vermiştir.⁶

Tanrının göksel hâkimiyetinden bahseden bir diğer ozan Homeros, İlyada Destanı'nda *şimşeklerin lordu, kara bulutların efendisi, öfkesiyle yıldırımları kükreten, bulutları toplayan Zeus*⁷ gibi birçok nitelendirmenin yanısıra tanrının güneşin kendisi olduğunu⁸ da vurgular. Yine aynı destanda ozan, Troyalılar ile Argosluların savaşını anlatırken;

*iki ordunun naraları göklere çıktı // ta yukarılara, Zeus'un ışınlarına*⁹ diyerek, parlayan gökyüzünün kendisini Zeus olarak tanımlar.

³ A. A. Macdonell, *Vedic Mythology, Grundriss Der Indo-Arischen Philologie Und Altertumskunde*, Herausgegeben von G. Bühler, III. Band, 1 Heft A., Strassburg 1897, s. 22; A. B. Cook, "Zeus, Jupiter, and the Oak. (Continued)", *The Classical Review*, Vol. 18, No. 6 (Jul., 1904), 325-328, s. 265.

⁴ Homeros, *Iliad*, translator: Robert Fagles, introduction: Bernard Knox, Penguin Books, New York 1998, 15.187-93.

⁵ Hesiodos, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları (Tanrıların Doğuşu; İşler ve Günler)*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, TTK Yayınları, Ankara 1977, *Theogonia*: 390; 458; 567; 600; 944.

⁶ Hesiodos, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları (Tanrıların Doğuşu; İşler ve Günler)*, çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, TTK Yayınları, Ankara 1977, *Theogonia*: 140.

⁷ Homeros, *Iliad*, translator: Robert Fagles, introduction: Bernard Knox, Penguin Books, New York 1998, 1.609; 2.411; 2.782; 5.631.

⁸ Homeros *age.*, s. 3.281.

⁹ Homeros *age.*, s. 13.835.

Zeus'u güneş ile bir tutan diğer bir yazar ise İ. S. 3. yüzyılın Yunan filozofu Diogenes Laertios'tur:

*Bilge Thales, bir zamanlar yarışmaların çekişmesini izledi.
Sen, Güneş Zeus, onun hayatın aldıp götürdün.
Doğrudan cennete: seni övüyorum, çünkü,
O dünyada yaşlandığı için artık yıldızları göremiyordu.*¹⁰

İ. Ö. 3. yüzyıl şairi Theokritos ise Zeus'un bazen parladığını, bazen de yağmur halinde aşağı indiğini yazar¹¹. Yunan şair Alcaeus da “ὕει μὲν ὁ Ζεὺς, ἐκ δ' ὀράνω μέγας χεῖμων, πεπάγαισιν δ' ὀδάτων ῥόαι”,¹² mısraları ile tanrıyı doğrudan yağmur ile bir tutar.

Zeus'un doğa olaylarını yöneten göksel kimliği onun aslında dolaylı da olsa bir bereket tanrısı olduğu sonucunu ortaya koyar. Zeus'un bu özelliğini yine Hesiodos'un *İşler ve Günler* eserinde görebiliriz:

*“Toprağın Zeus'una, ak yüzlü Demeter'e dua et
Olgun olgun etsin kutsal başağı
...
Göklerin Zeus'u dilerse oldurur,
Başlarını yere sarkıtır buğdayların*

O zaman örümcek ağlarından kurtulur kabın kacağın”¹³ diyerek, ozan tanrının bereket ile ilgili işlevine yönelik bir gönderme yapar.

Zeus'un atribüleri de tanrının kimliğine uygun şekilde eskiçağın yazınsal kaynaklarında yerini alır. Başlıca atribüleri, göklerin kralı kartal ve yıldırım (demeti) olarak bilinir. Bunlar, mitoslarda yer aldığı şekline bağlı kalınarak ya da Zeus kültürünün o yerleşimdeki özelliğine göre şekillenerek Anadolu'da ele geçen arkeolojik ve numizmatik verilerde betimlenmiştir.

¹⁰ Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, translator: R. D. Hicks, Harvard University Press, Cambridge 1972, s. 1.1.39.

¹¹ Theocritus, *Idylls, The Greek Bucolic Poets*, translator: J. M. Edmonds, Harvard University Press, Cambridge 1912, IV, s. 43.

¹² Alcaeus; D. A. Campbell, *Greek Lyric I: Sappho and Alcaeus*, Harvard University Press, Cambridge 1982, frag. 338: “Zeus yağar, gökyüzünden büyük fırtına iner ve akan sular donuktur.”

¹³ Hesiodos, Hesiodos Eseri ve Kaynakları (*Tanrıların Doğuşu; İşler ve Günler*), çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, TTK Yayınları, Ankara 1977, *İşler ve Günler*, s. 465-474, 157.

Hesiodos'un aktardıklarına göre kartalın görme yetisi ile Zeus bir tutulur. Ozan eserlerinde, tanrıdan bahsederken *engin bakışlı Zeus*,¹⁴ *Zeus'un herşeyi gören gözü*¹⁵ tanımlamalarını yapar. Bu, tanrıların kralı ile kuşları kralının ortak özelliği olarak karşımıza çıkar. Böylece kartal doğrudan tanrının kendisini temsil eder.

Yıldırımlarıyla gökleri inleyen Zeus'un cezalandırma işlerinde en büyük yardımcısı yine kartaldır. Prometheus'un zincire vurulma öyküsünde Zeus, Ekhidna ile Typhon'dan doğma kartalı, Prometheus'a musallat eder. Kartal her gün Prometheus'un karaciğerini yer ve karaciğer yeniden oluşur. Bu kartalı Herakles okuyla öldürür. Zeus ise bu kartalı bir takımyıldızına dönüştürür.¹⁶ Göklerin kralı kartal, gökyüzündeki yerini bir yıldız olarak alır.

Bir diğer mitosta ise Kral Periphas tanrıyı kızdırınca Zeus onun evini yıldırımlarıyla yakar. Apollon'un araya girmesiyle kızgınlığı geçen tanrı, dindar Periphas'ı eşi ile beraber kartala dönüştürür ve ona tüm kuşların krallığını verir, esasını taşımakla görevlendirir ve kültüne ortak eder.¹⁷ Bu mitosta olduğu gibi yıldırım ya da şimşek tanrının kızgınlığını sembolize eder.

Kykloplar Brontes, Steropes ve Arges kendilerine yardım ettiği için tanrıya göksel silahlarını vermiştir. Mitosa göre, Uranos tarafından zincire vurulan Kyklopları, Kronos önce serbest bırakır, ancak daha sonra yine zincirler. En sonunda üçünü de Zeus serbest bırakır. Bundan dolayı Kykloplar Zeus'a gök gürültüsünü, şimşegi ve yıldırımını verirler.¹⁸

Zeus'un şimdiye kadar doğa ile ilişkisine dair özelliklerinin bir arada bulunduğu önemli bir yazınsal kaynak ise Orphik Hymn'dir. Burada Zeus için söylenen ilahi şöyledir:

*Sen, çok onurlu Jove, çok büyük Jove,
Kutsal ayinlerimizi sana adıyoruz.
Dualarımız ve kefaretlerimiz sana, ölümsüz kral,
Çünkü senin başının etrafındaki herşey parlak.
Senindir yeryüzü ve göklere erişmiş dağlar,
Derin deniz ve gökyüzündeki herşey.*

¹⁴ Hesiodos age., *Theogonia*, s. 510, 880; *İşler ve Günler*, s. 235.

¹⁵ Hesiodos age., *İşler ve Günler*, s. 265.

¹⁶ Hesiodos age., *Theogonia*, s. 507 vd.

¹⁷ Ovidius, *Metamorphoses*, Book 1-5, translator: W. S. Anderson, University of Oklohoma Press, Oklohoma 1998, s. 7.400.

¹⁸ Hesiodos, Hesiodos Eseri ve Kaynakları (*Tanrıların Doğuşu; İşler ve Günler*), çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, TTK Yayınları, Ankara 1977, *Theogonia*, s. 140.

*Soyu yükseklerden gelen Satürnlü kral,
Bağışlayıcı, emredici, asalı Jove;
Herşeyin babası, temeli ve herşeyin sonu,
Gücü herşeye kadir, bu yeryüzü küresini sallarsın;
Senin yüce başının bir hareketiyle doğa bile titrer,
Yüksek sesli, şimşekler kuşanmış, yıldırımlı Tanrı.
Bolluk kaynağı, saflaştıran kral,
Sen tüm doğanın çeşitli şekillerde kendisinden aktığı,
Merhametli (tanrı), dualarımı duy, saf sağlık bahşet bana,
İlahi barış ve gerekli bollukla beraber.¹⁹*

Zeus'un Epitetlerinin Tabiat ile Bağlantısı

Eskiçağın pagan inancında, tanrıların kimliklerinin epitetler yolu ile insanlar tarafından belirlenmesi ya da vurgulanması yaygın olarak görülen bir durumdur. Cezalandırıcı, adaleti sağlayan, bereket getiren, dilekleri kabul eden, savaşçı, orduları koruyan gibi birçok sıfatla tanrılar insanların hayatında yerlerini alır. Böylece Yunan poloteist inanç yapısında kült çeşitliliği epitetler yoluyla ortaya çıkar. Bu sistemde Yunan panteonunun baş tanrısı olması nedeniyle en çok epitete sahip tanrı Zeus'tur.²⁰

Zeus'a verilen sayısız epitet arasında, onun göksel özelliklerinin de yansıdığı kültleri bulunmaktadır. Bu kültler özellikle Helenistik Dönem'den itibaren Antik Yunan'da olduğu kadar Anadolu'da da oldukça fazla yayılım göstermiştir.

Buna göre Anadolu'da Zeus'un tabiat ile bağlantılı epitetlerden oluşan kültleri, doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki başlıkta incelenebilir.

Tabiat ile Doğrudan Bağlantılı Zeus Epitetleri

Anadolu'da ele geçen verilere göre, tanrının doğrudan göksel kimliğinin ve özelliklerinin vurgulandığı epitetleri; Aitherios, Astrapaios, Bronton, Helios, Hyetios, Kataibatas, Keraunios, Masphalatenos, Panamaros ve Uranios'tur.

¹⁹ Orpheus, *The Hymns of Orpheus*, translator: Ron Charles Hogart, Grand Rapids, MI: Phanes Press, 1993, XIV.

²⁰ Zeus'un epitetleri ile ilgili en kapsamlı iki çalışma için bkz. A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 1-3, Cambridge University Press, Cambridge 1914-1940 ve N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul 2001.

Zeus Aitherios ya da Aithrios, tanrının kozmik özelliğinin yansıdığı bir kùltürdür. Aitherios kelimesinin kaynağı, Yunanca *parlak, ışıldayan, engin gökyüzü* anlamına gelen Αἰθήρ (Aether)'dir. Eskiçağın yazınsal kaynaklarında sıklıkla kullanılan bu kelime Zeus için epigrafik verilerde kullanılmıştır. *Işıldayan gökyüzünün Zeus'u* anlamına gelen Aitherios epiteti ile oluşan bu kùlt, Anadolu'da Mysia ve İonia Bölgeleri'nde görülür. Mysia'daki Kyzikos kentinde Zeus Aitrios'a adanmış kabartmalı iki adak steli bulunur.²¹ İonya'nın önemli yerleşimlerinden biri olan Priene'de ise, İ. S. 1. yüzyıla tarihlenen bir altar üzerinde tanrının adı yazılıdır.²²

*Yıldırımlar gönderen Zeus*²³ ya da *Zeus Astrapaïos*, Anadolu'da Bithynia²⁴ ve Mysia Bölgeleri'nde görülür. Anadolu'da çok fazla yayılım göstermeyen bu kùlte ait bir festivalin Mysia'da Antandros (Altınoluk) antik kentinde kutlandığı bilinir. Atina'da senede üç ay üst üste, üç gün üç gece sürdüğü bilinen festivalin bu yerleşimde de aynı şekilde kutlanmış olması muhtemeldir.²⁵

Gürleyen anlamına gelen *Bronton* epiteti ile bir fırtına tanrısı olarak Zeus, Anadolu'da Phrygia'da Dorylaion ve Nakolia; Bithynia'da Modrene'de; Lydia'da Maionia'da ve Pamphylia Bölgesi'nde görülür.²⁶ Zeus Bronton adı altında oluşan bu kùltün kökeni Phrygia olarak kabul edilir ve sadece kırsal kesime ait olan bu kùlt özellikle bölgenin kuzeybatısında (Eskişehir, Kütahya ve Afyon civarı) yoğunluk gösterir.²⁷ Kùlt, Roma'ya Phrygialı köleler tarafından götürülmüştür.²⁸

Bronton kùltü ile ilgili epigrafik verilerden elde edilen sonuç, bir gök tanrısı olarak Zeus'un aslında bu epitet adı altında bereketi sağlamış olmasıdır. Yazıtlarda çoğunlukla

²¹ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 10.

²² A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 1: Zeus God of the Bright Sky, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 27.

²³ Strabon, *The Geograph of Strabo*, Volume 2, translator: W. Falconer, H. G. Bohn, London, 1856, 9.2.11.

²⁴ S. Şahin, *Zeus Astrapaïos, Römische Kaiser Und Ein Beamter: "Eine Stele mit Inschriften aus dem südlichen Gebiet von Nikaia"*, *Anadolu ve Trakya Çalışmaları. Zafer Taşlıklioğlu Armağanı*, Cilt 1, *Anatolian & Thracian Studies In Honour of Zafer Taşlıklioğlu*, Volume 1, ed. Nezih Başgelen, Güler Çelgin, A. Vedat Çelgin, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 217-225.

²⁵ A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 2, Part 1: *Zeus God of the Dark Sky (Thunder and Lightning)*, Cambridge University Press, London 1925, s. 815.

²⁶ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 37-39, N. E. Akyürek Şahin, "Bithynia'dan Yeni Zeus Bronton Adakları (Neue Weihungen für Zeus Bronton aus Bithynien)", *Olba XX* (Ayrıbasım), Mersin 2012, 345-382, s. 346.

²⁷ N. E. Akyürek Şahin, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü", *Olba IV*, 2001, s. 163-182.

²⁸ A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 2, Part 1: *Zeus God of the Dark Sky (Thunder and Lightning)*, Cambridge University Press, London 1925, s. 835.

tarlaların, toprağın ya da hayvanların esenliği için adakların yapıldığı belirtilmiştir. Bu nedenle Akyürek Şahin tarafından Zeus Bronton, *çiftçi tanrı* olarak nitelendirilir.²⁹ Bu da Bronton epitetinden, tanrının yağmurlar yağdırarak bereketi sağladığı anlamının çıkarılmasına neden olur.

Zeus Helios kültü, Yunan panteonunun güneş tanrısı olan Helios'tan kaynaklanır. Helenistik Dönem'de baş tanrı Zeus, Helios dışında kozmik özellikleri ön planda olan Mısır'ın Sarapis'i ve Perslerin Mithra'sı ile de bir tutulmuştur ve Zeus Helios adı altında numizmatik verilerde ışın taçlı olarak betimlenmiştir.³⁰ Kültün bu yapısı sinkretik bir durum gösterir ve epigrafik verilerde tanrı, Zeus Helios Megas ve Zeus Helios Sarapis epitetleri ile ortaya çıkar. Yine bu verilere göre bu kült Karia, Lykia ve Pontus Bölgelerinde görülür.³¹

Yağmurlu Zeus anlamına gelen Hyetios epitetiyle oluşan Zeus kültü, tanrının esas karakterini yansıtır. Helenistik dönemde yaygın olarak görülen Zeus Hyetios kültü, İonia Bölgesi'nde Didyma'da, Ephesus'ta; Lydia Bölgesi'nde Sardes ve Tmolos'ta görülür. Zeus Hyetios kültüründe ön planda, yağmurun yağmasını sağlayarak toprağın bereketini artırdığına ve Zeus'a eşlik ettiğine inanılan Kureta'lar bulunur.³² Didyma'daki bir Zeus Soteros tapınağında, Zeus Hyetios'un da bir altarı bulunur. Burada yılda bir defa kutlanan *Boegia* festivalinde ise, hem Soter hem de Hyetios kültleri adına, *hierourgia*³³ için tapınağa boğalar getirilir.³⁴ Didyma'da bulunan bazı epigrafik verilerde ise Zeus Hyetios'un rahibinden *boêgos para Dia* ya da *boêgos para Dia Hyetion* olarak bahsedilir.³⁵ Ephesus'ta Antoninus Pius Dönemi'ne ait bir sikkenin arka yüzünde Zeus Hyetios bir kaya üzerinde otururken

²⁹ N. E. Akyürek Şahin, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü", *Olba IV*, 2001, s. 163-182, vd.

³⁰ A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 1: Zeus God of the Bright Sky, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 181, dipnot 1; 361.

³¹ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 57.

³² N. Şahin, *age.*, s. 62.

³³ Hierourgia, eskiçağda uygulanan adak verme, kurban etme ritüelinin adıdır.

³⁴ J. Fontenrose, *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*, University of California Press, London 1988, s. 141.

³⁵ boêgos para Dia, *Boğa getiren* ve boêgos para Dia Hyetion ise *Zeus Hyetios'a boğa getiren* anlamına gelir, bkz. J. Fontenrose, *age.*, s. 139.

resmedilmiştir.³⁶ Zeus Hyetios kültürünün Lydia Bölgesi'ndeki Tmolos Dağı'nın zirvesinde doğduğu ileri sürülür.³⁷

Yıldırımın efendisi anlamına geldiği kabul edilen Zeus Kataibatas kültürünün adı, Miletos'da bir yazıt üzerinde ve Tymnos'da (Bozburun) bulunmuş bir altar üzerindeki yazıtta geçer.³⁸ Kataibatas kültü ile aynı anlama sahip olan bir diğer epitet ise Zeus Keraunios'tur. Zeus'un elinde yıldırım demeti ile tasvir edildiği bu kült,³⁹ Anadolu'da Lydia⁴⁰ ve Kilikia Bölgeleri'nde görülür.⁴¹ Her iki kült de yapısı itibariyle tanrının yıldırımlarıyla cezalandırıcı yönünü yansıtır.

Ay tanrısı Men ile ilişkilendirilen; ancak Lydia Bölgesi'nde güneş tanrısı olarak inanılan bir diğer kült, Zeus Masphalatenos'tur. Tanrı, Lydia Maionia'da bulunan bir stel üzerinde ışın saçan bir şekilde betimlenmiştir.⁴² Bu yerleşimde bulunan bir yazıtta ise Zeus Masphalatenos, Men Tiamou ve Men Tyrannos'a edilen ve edildikten dokuz gün sonra yerine getirilmesi gereken bir yeminden bahsedilir.⁴³ Masphalatenos epiteti ile Zeus'un hem güneş hem de ay tanrısı olarak düşünüldüğü ve Men ile bir tutulduğu anlaşılır.

Zeus Panamaros epiteti ile tanrı bir güneş tanrısı işlevindedir. Panamaros Yunaca *uzun süren gün*⁴⁴ anlamına gelir. Arkeolojik, epigrafik ve numizmatik veriler ile Karia'da tespit edilen bu kültürün, bölgenin yerli inancı olduğu kabul edilir. Bölgede epitete adını veren Panamara yerleşiminde Zeus Panamaros ve Hera'ya ait iki tapınak dışında, özellikle Marcus Aurelius döneminde artış göstermiş olduğu tespit edilen ve sadece erkekler tarafından

³⁶ V. Heuchert, *The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography, Coinage and Identity in the Roman Provinces*, ed. Christopher Howgego, Volker Heuchert, Andrew Burnett, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 29-56.

³⁷ A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 3, part 1: *Zeus God of the Dark Sky (Earthquakes, Clouds, Wind, Dew, Rain, Meteorites)*, Cambridge University Press, London 1940, s. 562.

³⁸ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 74; A. Bresson, *Recueil des Inscriptions de la Pérée Rhodienne*, Presses Univ. Franche-Comté, Paris 1991, s. 111.

³⁹ G. W. Elderkin, "Bronze Statuettes of Zeus Keraunios", *American Journal of Archaeology*, Vol. 44, No. 2 (Apr. - Jun. 1940), s. 225-233.

⁴⁰ H. Malay, "Three Dedications to Zeus Keraunios", *Epigraphica Anatolica* 39 (2006), s. 103-104.

⁴¹ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 75 vd.

⁴² A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 1: *Zeus God of the Bright Sky*, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 193.

⁴³ E. Lane, *Corpus Monumentorum Religionis dei Menis: Interpretations and testimonia*, E. J. Brill, Leiden 1976, s. 23.

⁴⁴ A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 1: *Zeus God of the Bright Sky*, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 19.

yapılmış çok sayıda saç adağı ortaya çıkmıştır.⁴⁵ Stratonikeia kentinin imparatorluk dönemine ait gümüş ve bronz sikkelerinde, bir elinde asa diğer elinde phiale tutan ve at üzerinde Zeus Panamaros tasviri bulunur. Hadrianus zamanına tarihlenen bir sikke örneğinde ise tanrı ışık saçan bir şekilde betimlenmiştir.⁴⁶ Zeus Panamaros kültünün yıllık olarak kutlanan ve Panamareia adı verilen bir de festivali vardır.⁴⁷

Zeus'un aldığı bir diğer epitet ise, tanrıya göksel anlamını veren Uran(i)os'tur. Hesiodos'un Thegonia'da verdiği bilgiye göre, Uranos, Gaia/Toprak tarafından yaratılan Tanrısal Gök'ün karşılığıdır.⁴⁸ Zaten göklerin hâkimi olan bir tanrıya, Uranos adının bir epitet olarak verilmesiyle onun bu özelliği bir kere daha perçinlenmiş olur. Zeus Uranios kültü, Anadolu'da Kappadokia Bölgesi'nde Nevşehir'in Avanos (Vanessa) ilçesi ve çevresinde görülür.

Amasyalı Strabon, Geographika'da "Ouenasa (Vanessa)'daki Morimene'de üç bin hizmetkârı barındıran Ouenasa Zeus'una ait bir tapınakla rahibe yılda yüz talantonluk bir gelir sağlayan verimli ve kutsal bir arazi bulunur."⁴⁹ diye belirterek bu yerleşimde Zeus Uranios'a ait bir tapınağın ve kültün varlığından bahseder.

Strabon'un verdiği bilgilerin yanısıra, Nevşehir'in Derinkuyu ilçesinin bir kasabası olan Suvermez'deki bir yazıtta, Zeus Uranios ifadesi şöyle geçer:

Μ Ε Γ Α Λ Ζ Ε Υ Γ Ε Ν Ο Υ Ρ Α Ν
Ε Ι Λ Ε Ω Σ Μ Ο Ι Δ Η Μ Η Τ Ρ Ι Ω

Μέγας Ζεὺς ἐν οὐρανῷ, ἴσθι? . . .
εἴλωσ μοι Δημητρίῳ

50

⁴⁵ A. Sina, "Karia Panamara'da Bulunan Saç Adakları Yazıtları", *Ankara Üniversitesi DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi XXXII*, 34, 2003, 125-134, s. 126: Saç adağı, adağı yapacak olan kişilerin saçlarını içinde nişler olan stel ya da altarlara koyup stelin üzerine adları yazılarak gerçekleştirilir.

⁴⁶ A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 1: *Zeus God of the Bright Sky*, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 19.

⁴⁷ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul, 2001 s. 141.

⁴⁸ Hesiodos, Hesiodos Eseri ve Kaynakları (*Tanrıların Doğuşu; İşler ve Günler*), çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, TTK Yayınları, Ankara 1977, *Theogonia*, s. 126-30, 109.

⁴⁹ Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 12.2.6.

⁵⁰ W. M. Ramsay, "Inscriptions inédites de l'Asie Mineure", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Volume 7, 1883, 297-328, s. 322, no. 52.

Metnin çevirisi Ramsay'e göre "Göklerdeki büyük Zeus, bana Demetrius'a merhametli ol."⁵¹ şeklindedir.

Tabiat ile Dolaylı Bağlantılı Zeus Epitetleri

Zeus'un gök tanrı kimliğinin dolaylı bir şekilde yer aldığı epitetlerden oluşan kültler Anadolu'da yaygın olarak görülür. Bu epitetlerin ifade ettiği anlamın ortak noktasını bereket kavramı oluşturur. Zeus, mevsimleri kontrol ederek ya da mevsim şartlarını insanların lehine olacak şekilde oluşturarak bereketi sağlar. Tanrının bu doğrultuda aldığı epitetlerle tapınımı ise, ürün için gerekli olan ekim/hasat zamanında gerçekleştirilir. Bu kapsamda toprağın verimliliğine ya da bereketine yönelik Zeus'un aldığı sıfatlar Epikarpios, Bennios ve Sabazios'tur.

Epigrafik verilere göre, Phrygia'nın en eski kültürlerinden biri olarak kabul edilen Bennios epiteti ile Zeus, iklim ve bereket tanrısı işlevine sahiptir. Bu bölgede Zeus Bennios kültüne yönelik çok sayıda altar bulunmuştur. Tanrının Bennios epiteti, epigrafik veriler yoluyla, Anadolu'da Phrygia dışında Bithynia Bölgesi'nde ortaya çıkar. Tanrının bu epiteti yazıtlarda, Bennios ya da Benneus şeklinde geçer.⁵² Bu kültürün, Phrygia'da özellikle Tembris (Porsuk) Nehri ve Bithynia'da yoğunlaştığı görülür.⁵³ Ürün ekim ya da hasat zamanlarında tanrı, Zeus Bennios adı altında mevsimi ve yağışları yöneterek toprağın bereketini sağlar.

Zeus Bennios kültü ile yine Phrygia'da tapınımı olduğu bilinen Zeus Bronton kültürünün ilişkili olduğu düşünülür. Buna neden olan yazıt, Phrygia'nın Serea yerleşiminde bulunur. Burada yaşayan halk, Bennios ve Bronton kültürlerinin bağlantılı olduğunu düşündüklerini bu yazıtta belirtmişlerdir.⁵⁴ Böyle bir eşleştirme, epitetlerin anlam farklılıklarına rağmen her iki kültürde de tanrının bereketi sağlamasından kaynaklı olmalıdır.

⁵¹ W. M. Ramsay, *The Church of the Roman Empire Before A. D. 170*, Kessinger Publishing, Montana 2004, s. 142.

⁵² W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 144-145.

⁵³ T. Drew - Bear; C. Naour, "Divinités de Phrygie", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, 18.3, (1990), 1907-2044, s. 1957; W. M. Ramsay, "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 5 (1884), 241-262, s. 258-60; S. Şahin, "Zeus Bennios", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens II*. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976 (Leiden 1978), ed. S. Şahin - E. Schwertheim - J. Wagner, (Etudes Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain. Vol. 66), s. 771-790.

⁵⁴ W. M. Ramsay, "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 5 (1884), 241-262, s. 258.

Zeus Epikarpios ise, tanrıya topraktan elde edilen *ürünlerin koruyucusu*⁵⁵ anlamında verilen bir sıfattır. Zeus, çiftçinin tarlasındaki ürününü koruyan bereket tanrısı konumundadır. Anadolu’da bu epitetin aynı anlama gelecek şekilde *Eukapios*, *Eukarpos* gibi farklı kullanımları da vardır. Epikarpios’un, *ürün veren* anlamına gelen Karpodotes epiteti ile de eş değer olduğu düşünülür.⁵⁶ Karpodotes, Phrygia’da Prynnessos (Suğla köyü)⁵⁷ kentinin ürün veren tanrısı olarak karşımıza çıkar. Bu epitet dışında, *ürün getiren* anlamına gelen ve Demeter için de kullanılan Karpophoros⁵⁸ epitetinin oluşturduğu Zeus kültü de, Zeus Epikarpios ile aynı külte karşılık gelir.

Bereket tanrısı Zeus’un adı, Paphlagonia Bölgesi’nde Hadrianopolis civarında bulunan bir yazıtta Epikarpios⁵⁹ olarak, Phrygia’daki Bulduk’ta ise Eukarpos⁶⁰ şeklinde geçer. Zeus Epikarpios inancı, Pontus Bölgesi’nde Çorum’da (Euchaita) Demeter ile Kore ve Attis ile Kybele kültleriyle bağlantılıdır.⁶¹ Pontus’da Zeus’un bereket tanrıçalarıyla ilişkili oluşu, bölgede toprağın ve verimliliğinin yansısı tarımın da ön planda olduğunu gösterir. Kilikia Bölgesi’nde Silifke yakınlarındaki Gedikpınarı’nda bulunan bir altar üzerindeki yazıtta tanrı yine Zeus Epikarpios şeklinde geçer.⁶² Kappadokia Bölgesi’nde ise Kokussos’ta (Göksun) bir cippus üzerinde bulunan yazıtta tanrının adına rastlanır.⁶³

Zeus’un, birçok işlevinin yansısı bereket tanrısı niteliği ile Anadolu’da ön plana çıkan epiteti Sabazios’tur. Bu epitetin anlamının İliyalıların *sabaia* ya da *sabaium* adını verdiği biradan geldiği ileri sürülür. Marcellinus’a göre sabaium, arpa ve bazı tahıllardan yapılan bir içecektir ve bunu Illyria’daki fakir halk tabakası içer.⁶⁴ Zeus Sabazios kültüne yönelik çok sayıda sikke, rölyef, bronz tılsım ve kabartma ortaya çıkmıştır. Külte ait veriler arasında en

⁵⁵ N. Şahin, *Zeus’un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 49.

⁵⁶ P. Brulé, *La Grèce d’à Côté: Réel et Imaginaire en Miroir en Grèce Antique*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2007, s. 418, 433-6, 438.

⁵⁷ L. Robert, “Nonnos et les monnaies d’Akmonia de Phrygie”, *Journal des Savants*, 1975, 153-192, s. 171-173.

⁵⁸ D. Morelli, *I culti in Rodi, Studi Classici e Orientali VIII*, Goliardica, Pisa 1959, s. 49.

⁵⁹ C. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia, Istanbul Forschungen Band 39*, E. Wasmuth, Tübingen 1993, s. 193.

⁶⁰ W. M. Calder, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua: Monuments from Eastern Phrygia*, Volume 7, Manchester University Press, Manchester 1956, s. 476, 453.

⁶¹ S. Ju. Saprykin, “The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects”, BSS 9: Mithridates VI and Pontic Kingdom, ed. Jakob Munk Højte, 2009, 249-276, s. 253.

⁶² H. Şahin, “Eine Neue Weihinschrift für Zeus Epikarpios aus dem Mitterenrauen Kilikien”, *Epigraphica Anatolica* 40, 2007, 35-40, s. 35.

⁶³ J. R. S. Sterrett, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, Georg Olms, Hildesheim 2007, no:287,s. 253.

⁶⁴ Marcellinus, *Res Gestae: Roman History*, Volume II, Books 20-26, translator: John C. Rolfe, Loeb Classical Library No. 315, 1940, 26.8.2.

ilginç olanı ise *benedicto latina*⁶⁵ duruşundaki el formlarıdır. Bu epitetin oluşturduğu Zeus kültü Anadolu'da oldukça fazla yayılım gösterir. Zeus Sabazios başlıca Karia, Kilikia, Kappadokia ve Lydia Bölgeleri'nde yoğun tapınım görür.⁶⁶

Değerlendirme

Eskiçağın poloteist yapısında insanların ve tanrıların kralı Zeus'un tabiat ile bağlantısı yoğun olarak görülür. Tanrının tabiat ile olan ilk bağlantısı adının anlamında yatar. Yunanca *parlamak* anlamına gelen *div-* kökünden türeyen adı, zamanla *gökyüzü* olarak kişisellemiş, sonraki zamanlarda adının anlamı genişlemiş ve Zeus, kozmosun bir çeşit eş anlamlısı olarak düşünülmüştür.

Adı gökyüzü ile bir tutulan Zeus'un tabiat ile olan bir diğer bağlantısı, epitetlerinin oluşturduğu kültürler sayesinde görülebilir. Bunlar ise tabiat ile doğrudan ve dolaylı ilişkili epitetler olmak üzere iki başlıkta izlenebilir. Zeus'un ışıldayan gökyüzü, yıldırım, yağmurlu, gürleyen, uzun süren gün gibi anlamlara gelen epitetleri onun gök tanrı özelliğini doğrudan yansıtır. Tanrının dolaylı epitetleri ise Zeus'u iklim ve bereket tanrısı ya da ürünlerin koruyucu tanrısı olarak gösterir.

Epitetlerin anlamlarından dolayı iki ayrı başlıkta incelenen bu kültürlerin ortak noktasını, aslında tanrının gökyüzünün kendisi olması ya da gökyüzünün kontrolünü elinde bulundurmasından dolayı bereket kavramı oluşturur. Bir başka deyişle insanoğlu tarafından Zeus'a verilen tabiat ile doğrudan ya da dolaylı bağlantısı olan epitetlerin tek amacı, toprağı bereketli kılmaktır. Bu nedenle Anadolu'da kozmik kökenli epitetlerinin sayıca çokluğuna rağmen, bunların oluşturduğu kültürlerin yayılımı çok geniş olmamış; berekete yönelik epitetleri daha çok rağbet görmüştür.

Sonuçta, Yunan panteonunun baş tanrısı olan bir tanrı, Zeus, Anadolu'ya gelmiş ve bu toprakların en eski inancı olan bereket tanrıçasının rolünü üstlenmiştir.

Kaynaklar

⁶⁵ Benedicto Latina: Sabazios ve Dolikhenus kültürlerine ait, yukarı doğru kaldırılmış bir el formunun adıdır, bkz. M. Mackintosh, *The Divine Rider in the Art of the Western Roman Empire*, BAR, International Series 607, Tempus Reparatum, Oxford 1995, s. 80.

⁶⁶ N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 159 vd.

- Akyürek Şahin, N.E, “Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü”, *Olba IV*, 2001, s. 163-182.
- Akyürek Şahin, N. E, “Bithynia’dan Yeni Zeus Bronton Adakları (Neue Weihungen für Zeus Bronton aus Bithynien)”, *Olba XX* (Ayrıbasım), Mersin 2012, 345-382.
- Alcaeus; D. A. Campbell, *Greek Lyric 1: Sappho and Alcaeus*, Harvard University Press, Cambridge 1982.
- Bresson, A., *Recueil des Inscriptions de la Pérée Rhodienne*, Presses Univ. Franche-Comté, Paris 1991.
- Brulé, P., *La Grèce d’à Côté: Réel et Imaginaire en Miroir en Grèce Antique*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2007.
- Calder, W. M., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua: Monuments from Eastern Phrygia*, Volume 7, Manchester University Press, Manchester 1956.
- Cook, A. B., “Zeus, Jupiter, and the Oak. (Continued)”, *The Classical Review*, vol. 18, No. 6 (Jul. 1904), s. 325-328.
- Cook, A. B., *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 1: Zeus God of the Bright Sky, Cambridge University Press, Cambridge 1914.
- Cook, A. B., *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 2, Part 1: Zeus God of the Dark Sky (Thunder and Lightning), Cambridge University Press, London, 1925.
- Cook, A. B., *Zeus: A Study in Ancient Religion*, vol. 3, Part 1: Zeus God of the Dark Sky (Earthquakes, Clouds, Wind, Dew, Rain, Meteorites), Cambridge University Press, London 1940.
- Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, translator: R. D. Hicks, Harvard University Press, Cambridge 1972.
- Drew-Bear, T.; Naour, C., “Divinités de Phrygie”, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, 18.3, (1990), 1907-2044.
- Elderkin, G. W., “Bronze Statuettes of Zeus Keraunios”, *American Journal of Archaeology*, vol. 44, No. 2 (Apr. - Jun. 1940), s. 225-233.
- Erhat, A., *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

- Fontenrose, J., *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*, University of California Press, London 1988.
- Hesiodos, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları (Tanrıların Doğuşu; İşler ve Günler)*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, TTK Yayınları, Ankara 1977.
- Heuchert, V., *The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography, Coinage and Identity in the Roman Provinces*, ed. Christopher Howgego, Volker Heuchert, Andrew Burnett, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Homeros, *Iliad*, translator: Robert Fagles, introduction: Bernard Knox, Penguin Books, New York 1998.
- Lane, E., *Corpus Monumentorum Religionis dei Menis: Interpretations and testimonia*, E. J. Brill, Leiden 1976.
- Macdonell, A. A., *Vedic Mythology, Grundriss Der Indo-Arischen Philologie Und Altertumskunde*, Herausgegeben von G. Bühler, III. Band, 1 Heft A., Strassburg 1897.
- Mackintosh, M., *The Divine Rider in the Art of the Western Roman Empire*, BAR, International Series 607, Tempus Reparatum, Oxford 1995.
- Malay, H., “Three Dedications to Zeus Keraunios”, *Epigraphica Anatolica* 39 (2006), s. 103-104.
- Marcellinus, *Res Gestae: Roman History*, Volume II, Books 20-26, translator: John C. Rolfe, Loeb Classical Library No. 315, 1940.
- Marek, C., *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Istanbulur Forschungen Band 39, E. Wasmuth, Tübingen 1993.
- Morelli, D., *I Culti in Rodi, Studi Classici e Orientali VIII*, Goliardica, Pisa 1959.
- Orpheus, *The Hymns of Orpheus*, translator: Ron Charles Hogart, Grand Rapids, MI: Phanes Press, 1993.
- Ovidius, *Metamorphoses*, Book 1-5, translator: W. S. Anderson, University of Oklohoma Press, Oklohoma 1998.
- Ramsay, W. M., “Inscriptions inédites de l'Asie Mineure”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Volume 7, 1883, s. 297-328.

- Ramsay, W. M., “Sepulchral Customs in Ancient Phrygia”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 5 (1884), s. 241-262.
- Ramsay, W. M., *The Church of the Roman Empire Before A. D. 170*, Kessinger Publishing, Montana 2004.
- Ramsay, W. M., *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Robert, L., “Nonnos et les monnaies d'Akmonia de Phrygie”, *Journal des Savants*, 1975, s. 153-192.
- Saprykin, S. Ju., “The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects”, BSS 9: *Mithridates VI and Pontic Kingdom*, ed. Jakob Munk Højte, 2009, s. 249-276.
- Sina, A., “Karia Panamara’da Bulunan Saç Adakları Yazıtları”, *Ankara Üniversitesi DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi XXXII*, 34, 2003, s. 125-134.
- Sterrett, J. R. S., *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, Georg Olms, Hildesheim 2007.
- Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.
- Strabon, *The Geograph of Strabo*, vol. 2, translator: W. Falconer, H. G. Bohn, London 1856.
- Şahin, S., “Zeus Bennios”, ed. S. Şahin - E. Schwertheim - J. Wagner, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens II. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976* (Leiden 1978), (Etudes Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain. Vol. 66), s. 771-790.
- Şahin, S., “Zeus Astrapaios, Römische Kaiser Und Ein Beamter: Eine Stele mit Inschriften aus dem südlichen Gebiet von Nikaia”, *Anadolu ve Trakya Çalışmaları. Zafer Taşlıkloğlu Armağanı Cilt 1 Anatolian & Thracian Studies In Honour of Zafer Taşlıkloğlu vol. 1*, ed. Nezih Başgelen, Güler Çelgin, A. Vedat Çelgin, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.
- Şahin, N., *Zeus’un Anadolu Kültleri*, Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul 2001.
- Şahin, H., “Eine Neue Weihinschrift für Zeus Epikarprios aus dem Mitterenrauen Kilikien”, *Epigraphica Anatolica 40*, 2007, s. 35–40.

Theocritus, *Idylls*, *The Greek Bucolic Poets*, translator: J. M. Edmons, Harvard University Press, Cambridge 1912.